

С.Б.Жумагулов, С.Т.Жунисов

Пути становления фарабиеведения в национальной литературоведческой науке

В статье всесторонне рассматриваются пути становления фарабиеведения в национальной литературоведческой науке. Особое внимание уделяется особенностям исследований казахстанских ученых относительно огромного научного наследия великого ученого мирового масштаба. Также определяется научное направление истоков фарабиеведения в национальном литературоведении.

S.B.Zhumagulov, S.T.Zhunisov

Ways of the formation of farabi studies in the national literary studies

The article devotes ways of research of farabiknow science appearing in national literature science. There are researches of Kazakhstan's scientists about works of great scientist on world status have been asked. So scientific course, which like to farabiknow science appearing in national literature have been shown.

ӘОЖ 82(091):821.512.122

С.Б.Жұмағұлов, Д.Жолданова

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

Хандық дәуір әдебиетіндегі жырау тұлғасы

Мақалада көркем-эстетикалық хандық дәуір әдебиетіндегі жырау бейнесін дамытуды зерттеуге арналған ғылыми-зерттеушілік идеялар қарастырылды. Әдеби-теориялық анықтамаларды қарастыратын, жырау бейнесінің көркем сипатын нақтылайтын зерттеу еңбектері талданды.

Кілтті сөздер: хандық дәуір әдебиеті, жырау тұлғасы, жыраулар поэзиясы, жыраулық мектеп, XV–XVIII ғасырлар, Қазтуған, жыршы, авторлық ауыз әдебиеті.

Тарих қашан да өз перзенттерінің құнды мұраларымен қымбат, әрі барлық кезеңдердің сарапшысы. Ерлігімен еркіндікке құштар күрестерге, батырлығы мен бостандық дегенде жан салмайтын байламдарға, шешендер мен ел тағдырын шешетін сәтте ақыл-парасатымен, дана-сәуегейлігімен өмір шындығын толғап жеткізуші жырауларға толы әдебиетіміз бүгінгі күнге өз жемісін жеткізіп отыр.

Тарих толқынында қазақ әдебиеті үшін жарқын белестерге толы бір кезең — XV–XVIII ғасыр әдебиеті. Алтын Орданың ыдырауымен ноғай, қазақ дербестігін алып бөлініп шықты. Ақ Орданың жеке мемлекет болып қалыптаса басталу тарихында да заман өз қиындығын кездестірді. Бірінші орынға елдікті, қазақ ұлтының біртұтастығын мақсат еткен хандармен бірге, елді басып-жаншуға, өзге елдермен қазына үшін соғыстырып, ел берекесін кетіруге, халықты қалың тобыр деп қана түсінетін қатігез кейбір ел билеушілері де кездесті. Осы бір аға мен іні хандық үшін жауласып, әке мен бала билік үшін араздасып, хан тағы үшін бала әкесін, іні ағасын жұтқызып жіберіп жатқан, хандар билігі жиі-жиі ауысып, ел басына біркелкі заман орнату қиынға соққан кезеңдерде ел қамы үшін, ұлт жаны үшін тарих төріне әдебиеттің бірегей өкілдері жыраулар келген еді.

Көне түркі дәуірінен кейін, XV ғасырдан бастап қазақ ұлтының атымен аталатын төл әдебиеті алға өрлеп, ән-күймен қатар түрлі өнер саласы қайта жанданды. Осы бір кезде тарих тұғырында да, әдебиет әлемінде де елеулі орны бар жыраулар поэзиясы сөз өнерінде өз тұғырын айқындауға батыл қадам жасады. Егер халық «Өнер алды — қызыл тіл» деп есептесе, сол тіл өнерін жете меңгерген, аузын ашса болды көмекейінен күмбірлеп жыр құйыла жөнелетін дарынның жұрт алдында зор беделге ие болуы — заңды құбылыс. Сөз өнерін тек қазақтар ғана емес, қазақ сияқты көшпенді халықтардың барлығының да аса жоғары бағалап, өздерінің ақын-жырауларына бас игенін көреміз. Бұл жайында араб әдебиетінің тарихын жазған профессор Ханна аль-Фахури: «Басқа жұрттың сөзінен

гөрі, ақынның сөзі өтімдірек келетін; кейде оның беделі мен билігі, тіпті ру көсемдігінен де артық болатын», — дейді (Ханна аль-Фахури. История арабской литературы. — Т. 1. — 1959. — С. 51, 52).

Көшпенділер арасында тіл өнерінің қадірлігі сондай, сөз зергерлері кейде шыққан тегіне қарамастан, үлкен әлеуметтік сатыға көтерілетін болған. Араб классикалық поэзиясының даңқты перзенттерінің бірі — Антара (525–615) сүйегі құл, тәні қоңырқай түсті екендігіне қарамастан, өз руының көсемі қызметін атқарған исламға дейінгі араб ақындарының көпшілігі-ақ билеушілер тобынан шығып отырған. Өз әміршілері алдында үлкен беделі болған Шалкиіз, Жиембет сияқты жыраулар да дала феодалдары тобынан. Алайда олар өзінің хан алдындағы, халық алдындағы құрметіне шыққан тегімен емес, құдіретті сөзінің күшімен жеткен [1].

Жырау — классикалық қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі. Әдебиетте де, тарихта да маңызды орын алар бірегей тұлға. Әлкей Марғұлан атап өткеніндей, жырау рубасы ақсақал, халықтың көкейкесті арманының мұңшысы, жыршысы ретінде өте қажетті тұстарда ғана болмаса, суырып салып жыр тудыра бермеген. Ел құрметіне бөленген жырауларға жұрт болашағына қауіп төніп, қалың бұқара жол таба алмай тығырыққа тығылған екіталай ауыр сағаттарда ғана ақыл салып, кеңес сұрайтын сипатқа ие жойқын өнер иесі [2]. Өз жанынан суырып шығарып жырлайтын жыраулар XV ғасырда ғана туа салған жоқ. Жырау тұлғасының көркемдік дәстүр арнасындағы тамыры тарих тереңінде. «Сәугейлік, батагөйшілдік, түс көру, ырым айту, табиғат құбылыстарына т.б. жайларға қарай болжам жасау, абыздың бір міндеттерін атқару — көне дәуір жырауларына тән қасиет» [1, 119]. Иә, жыраулық мектептің түпнегізі ұлы дала абыздарынан басталады. Ел ертеңі жайлы болжам жасап, данышпандығымен дараланып жүрген жыраулар хан сарайында отырып, алдағы болар қауіп-қатерді болжап отырды. Хандардың түсін жорып, халық арасындағы қарым-қатынастардың қалай бағыт алатынын болжап, оны жыр жолдарымен жеткізіп, абыздық дәстүрді әдебиетпен байланыстыра дамытты. «...жырау — өз руластарының ақылшысы, көсемі. Көпті көрген көне қалт айтпайды, сондықтан оның сөзі, берген кеңесі жерде қалмайды. Өз сөзінің құдіретін білген жырау жай ақылшы ретінде ғана емес, әмірші ретінде де сөйлейді. Жыраудың хан алдында осыншама ықпалды болуы халық арманынан туған жай аңыз емес; бұған дәлел ретінде арыдағы Шалкиіз, Жиембеттерді былай қойғанда, күні кеше өткен Бұқардың өзінің Абылай алдында қандай бедел, құрметпен пайдаланылғанын еске түсіру жеткілікті» [3], — дейді М.Мағауин.

Қазақ әдебиетінің тарихынан орын алып мұрасы ұлт руханиятының игілігіне айналған жыраулармен қатар есімі ел аузында сақталып, аңызға айналып жүрген жыраулар да өте көп. Дегенмен оларды зерттеудегі бір қиындық, біріншіден, жыраулар шығармаларының ауызша таралып, бүгінгі кезге ауыздан ауызға таралу арқылы жеткендігінде, екіншіден, «авторлық ауыз әдебиеті» деген ұғымның нақты ғылыми негізделуіндегі қиындықта болса керек. Осыған байланысты С.Қасқабасовтың «Жалпы, қазақтың сөз өнерін фольклор деп бір бөліп аламыз да, авторлық ауыз әдебиеті деп үлкен екі салаға айырып жібереміз. Жазба әдебиет өз алдына. Авторлық ауыз әдебиеті дегеніміз — баяғы Сыпыра жыраулардан бастап кешегі Жамбыл, Нұрпейістерге дейінгі, өлең жырларын ауызша таратқан ақын-жыраулардың шығармашылығы. Авторлық ауыз әдебиеті деп аталады. Бұл — жаңа ұстаным» деген сөзі бар [4].

Жыр және жыраулар туралы деректер М.Қашқаридің «Диуани-лугат-ат түрк» еңбегінде кездеседі. Оның еңбегінде Шөже жырау (XI ғ.) туралы сөз болады. Онда Шөже жырау әрі көп жыр білетін жыршы екендігі жайлы айтылады. Сонымен қатар Қорқыт (IX ғ.), Сыпыра жырау (XIV ғ.) есімдері арқылы біз жыраулық поэзияның тамыры әріде жатқандығын білеміз. Дегенмен XV–XVII ғасырлар жыраулар поэзиясының дамып, жетіліп кемелденген шағы болып табылады.

XV–XVIII ғасырларда жасалған әдебиет ел мүддесін, жұрт мақсатын алдыңғы орынға қойды. Бұл кезеңдегі жыраулар поэзиясы әдебиетте өзіндік түр тауып, ұлттық сипатта қалыптасты. Қазақ елінің ұлттық болмысын, ерекшелігін саралап көрсетіп, тарихын, салт-санасын, дәстүрін таңбалайтын келер ұрпаққа тәрбиелік өредегі ұлы туындылар қалдырды. Осы кезеңдегі жыраулар тобынан Қазтуған мен Доспамбет шығармаларын алып қарасак, бұларда кір жуып, кіндік кескен атамекен мен туған елге деген махаббат, отаншылдық сезімдер үлкен серпінмен сипатталады. Жыраулар, көбінесе, кешегі мен бүгінгі өмірді, өз басынан кешкен әр алуан ерлік пен қиыншылық сәттерді өзара салыстыру арқылы ой екшегенде, олардың ел мен жерге деген әлгіндей сүйіспеншілігі де нақтылық мәнге ие болып отырады. Айталық, Қазтуған өзінің «Алаң да алаң, алаң жұрт» атты белгілі толғауында атасы Сүйеніш пен анасы Бозтуғанның бірі күйеу, бірі келін боп түскен құтты қонысы — айдынды Еділін еске алып, тебірене толғайды. Бұл — өз елін, өз жерін беріле сүюдің әдемі үлгісі деуге тұрарлықтай асқақ жыр [5].

XV–XVIII ғасырлардағы жыраулар поэзиясы қазақ жерін қоныстанған ежелгі тайпалар туғызған бай рухани қазынадан нәр алды, ежелгі дәстүрлерді дамыту, тың тақырыптар игеру, жаңа мазмұн қалыптастыру нәтижесінде қанат жайды. Діни, тәрбиелік, қоғамдық, әлеуметтік, ерлік пен ездік, қарыз бен парыз, о дүние мен бұ дүние, тағы басқа жайындағы философиялық туындылар жыраулар поэзиясының терең дүниетанымдық сипаты болды. Жыраулық поэзияның алғашқы өкілдерінің бірі деп Сыпыра жырау Сұрғылтайұлы болса, кейінгі өкілдері Асан Қайғы (Хасан), Қазтуған Сүйенішұлы, Доспамбет жырау, Тіленішұлы Шалкиіз, Жиёмбет, Марғасқа жыраулар болды. Олар жаңа әдеби салаларды қалыптастырушылар ғана емес, көне мұраны жалғастырушылар болып табылады. Олар шығарған әдебиет үлгілері — негізінен заман, қоғам, өмір жайлы ойлы сырлы толғаулар, ақыл-өсиет түріндегі шешендік сөздер, мақал тақілетті, тұспал-дидактикалық термелер, сондай-ақ елді жеңіске бастаған батырлардың көзсіз ерлігін жырлаған. Ерлік эпосы, ел қожаларын дәріптейтін мадақ жырлар, қайғылы қазаға байланысты азалы сөз, естірту, жоқтау немесе қара қылды қақ жарған әділ қазы, я болмаса табан асты тапжылмастан сөз бастап, терең оймен жұртты ұйытқан ақыл иелерін қошамет тұтар арнаулар болатын.

Жаугершілік заманда жырау жауынгер болуға да тиіс. Бұл жайт жыраулар шығармашылығында үлкен із қалдырды. Жырау туындылары, әдетте, өршіл романтизмге, азаматтық пафосқа толы келеді. Жырау аузынан шыққан жырлар өзінің сыртқы формасымен де, ішкі мазмұнымен де көбіне-ақ ұран іспеттес. Сондықтан да жыраулық поэзия — белгілі дәрежеде жаугершілік поэзиясы [6].

Өзі де жорықтарға қатынасып отырған, кейде, тіпті батыр, қолбасы да болған жыраулар әскери тұрмысқа қатысты сан алуан жырлар туғызуға тиіс еді. Біздің заманымызға жеткен бұл тақырыптағы шығармалар батырдың өзіне, атына, қаруына мадақ немесе жауынгерлерді ерлікке, жаудан тайсалмауға шақырған өр ұран, иә болмаса қайрау бермеген қара қанжардай қайтпас ерлерді мадақтау, қаза болған батырларды жоқтау түрінде келеді. Жауынгер ретінде жорықтарға қатысу жырау репертуарын одан ары байытты. Ескіден қалған мұра — қаһармандық жырларды туғызушылар — жыраулар болып есептеледі.

«Қазақтың белгілі батырлар жырын ең әуелі Жиёмбет, Шалкиіз, Сыпыра жыраулар шығарып таратса керек. Нұрпейіс Байғанин де, Мұрын жырау да өздері жырлап берген батырлар жыры алты-жеті атаға дейін жыраудан жырау үйреніп тарағандықтығын және желілі жырларды ақындардан емес, жыраулардан үйренгендігін айтады» [7], — дейді әдебиетші Е.Исмаилов.

Жыраулар шығармашылығындағы көшпенділер дүниетанымы, сұлулық әлемі, өршіл де намысты және алдаспандай өткір қайсарлық болмысы толғау жанрының табиғатына, поэтикасына тән лиризм мен психологизмді айшықты ашу әдеби-эстетикалық талдаулар арқылы тұжырымдалды. Ол елдік үшін ерлік деп білген жыраулар тұлғасын, мұрасының поэтикалық қуатын тануға мүмкіндік берді. Ең бастыстысы, жыраулар мұрасындағы көркем шежіре халыққа Өз-Жәнібек, Тәуекел, Абылай, Есімхан сынды хандардың, Бөгембай, Қабанбайдай батырлардың ұлтқа ұйытқы, елге тұтқа болған тарихи тұлғаларын танытты [8].

Әдебиеттанудағы осындай кемел зерттеу, іргелі жинақ барысында «Жыраулар поэзиясы — XV–XVIII ғасырлардағы жыраулар поэзиясы біздің ұлтымыздың, мәдениетіміздің тарихындағы айрықша бір құбылыс деп айтар едім. Өйткені мұндай биік өредегі көркемдік, мұндай ой жүйесі, мұндай ақындық шеберлік, ақындық рухтың шалқуы өте сирек кездесетін құбылыс» [9] болып табылатынын дәлелдей отырып қазақ рухына сіңірді.

Ғасырлар қойнауынан бүгінгі күнге жеткен ақын жыраулар поэзиясында қазақ ұлтының тағдыр талайы көрініс тапқан. Терең бойлаған сайын рухынды аспандатып, кең даланы көз алдыға елестетіп, ат тұяғының дүбірін құлағына келтіретін баға жетпес мұраларымыз елдігіміздің жырмен жазылған шежіресі іспеттес.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Мағауин М. Қобыз сарыны. — Алматы, 1968. — 119-б.
- 2 Маргулан А. О носителях древней поэтической культуры казахского народа // Сб. ст. к 60-летию М.О.Ауэзова. — Алматы, 1959.
- 3 Мағауин М. Ғасырлар бедері. — Алматы, 1991. — 124-б.
- 4 Қасқабасов С. Олжа салған 10 томдық // Қазақ әдебиеті. — 2009. — 28 ақп.
- 5 Қазақ әдебиетінің тарихы. — III-т. — Алматы, 2000. — 47-б.
- 6 Мағауин М. Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет. — Алматы, 1992. — 144-б.
- 7 Исмаилов Е. Ақындар. — Алматы, 1956. — 44-б.

8 Жұмағұлов С. XX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдебиеттану ғылымы (1956–1991 жж.) — Қарағанды, 2008. — 217-б.

9 Мағауин М. Сұхбат // Жұлдыз. — 1997. — № 12. — 181, 182-б.

С.Б.Жумагулов, Д.Жолданова

Личность жырау в литературе ханского периода

В статье рассматривается развитие образа жырау в художественно-эстетической литературе ханского периода. Анализируются исследовательские труды, в которых даны литературно-теоретические определения, уточняющие художественный характер образа жырау.

S.B.Zhumagulov, D.Zholdanova

Personality of zhyrau in the literature of khan period

In the article it is considered personality of zhirau that was one of the founders of national literature's coming into being during Khan period. Opinions of scholars-specialists in literature on investigation of zhirau's personality are analyzed.

ӘОЖ 82.0

Ғ.Қ.Маханов

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана

Қазақ әйелі бейнесінің эволюциясы

Мақалада қазақ мәдениетінде әйел бастауын қабылдау ерекшеліктерімен байланысты терең мағыналарды ашатын, «қазақ әйелі бейнесі» ұғымына әлеуметтік-философиялық талдау жасалған.

Кілтті сөздер: қазақ әйелі бейнесі, эволюция, аналар бейнесі, Айғаным, Шокан Уәлиханов, әжелер образы, қазақ-орыс халықтарының қарым-қатынасы, XX ғасыр, Шыңғыс шаңырағы.

Бүгінгі таңда әйелдің қоғамдағы орны, ой-таным шеңбері ұлғайып отырған шақта әйел тақырыбы қуатты арна ретінде осы ғасырдың аяғына таман жан-жақты танылып отыр. Қазақ әдебиеті тарихындағы әйелдер бейнесінің эволюциясы ерекше көрініс берген. Қазақ әдебиетінің қайнар көзі ауыз әдебиеті екенін ескерсек, «мінсіз ару», «ғажайып әйел», «адал жар» үлгісін жасау дәстүрі әсіресе әр алуан ғашықтық қисалардан, эпостық жырлардан және аңыз-ертегілерден айқын көрінеді. Мәселен, «Ай астындағы Айбарша», «Күн астындағы Күнекей», «Айдай сұлу Айсұлу» ертегілерінде болмасын, «Жүсіп–Зылиха», «Мұхаббатнаме», «Қозы-Көрпеш — Баян-Сұлу», «Қыз Жібек», «Ер Тарғын», «Қобыланды батыр», «Алпамыс батыр» жырларында болмасын, сүйгеніне деген адалдық, үміт отын өшірмей, жарын ұзақ жылдар бойы күткен арулардың әсіресе сырт келбеті айрықша әсемдігімен ерекшеленеді.

*Күн секілді күллі әлемнің шырағы,
Нұрлы жүзің — жұмақтың бір гүл бағы.
Оймақ ауыз ашылса — шекер шашылар,
Соны көріп жайқалып — гүлдер ашылар.*

Жалпы әйел баласын табиғат ерекше жаратады. Сұлулық пен көркемдікті тек әйелге ғана үйіп-төгіп береді. Қай халықта болмасын, сөздің төресі өлең, сазгерлік шығарма көбіне әйелге, сол бір ерекше жандарға арналады. Әйелдің сұлулығын жырлау барлық халықта бар.

«Азамат тарихында небір адамдардың сол бір ерекше жаратылған жандарды сүймей, ғашық болмай және оларға сөздің ең жақсысын арнамай кеткендері жоқ.

Сондай-ақ Ш.Уәлиханов та осынау табиғат барлық сұлулықты үйіп-төгіп берген жандарға өзінің бай әрі өткір тілімен әсем сөздерді арнапты. Мысалы, *прекрасный пол, разрушительницы городов,*